

ESKİ TÜRK ÇAĞINDA HAYVAN TÖZLERİNDEN DEVLET SEMBOLLERİNE

HATICE ŞİRİN USER*

Bir devletin, milletin veya belli bir topluluğun simgesi olarak kullanılan bayrakların¹, renk ve biçimle özelleştirilmesi yeni bir olgudur. Eski kültürlerde egemenlik, hükümdarlık ve savaş belgeleri niteliği taşıyan bayraklar, kutsallık atfedilen bazı hayvan veya nesnelere doğup gelişerek günümüze ulaşmış; bu süreçte biçim ve ana malzemesinde bazı değişiklikler olmuştur. Türklüğün eski çağlarında kamlık, kağanlık, bodun ve savaş simgesi olarak, hayvan kılları takılmış tuğların kullanıldığı ve kumaş bayrakların ondan çok sonra hukuki bir mahiyet aldığı bilinmektedir (Köprülü 1944: 402). Hiç kuşkusuz, tuğlarda kullanılan kıl ve tüyler, sıradan bir canlıya ait olamazdı; bunlar Totemist-Animist inanca göre bodunu veya boyu koruduğuna inanılan kutsal bir hayvanın, bir tözün parçasıydılar. Türklerce töz kabul edilen kotuz, at, kurt ve bazı kuş türlerinin kuyruk, tüy veya yelelerinin bayrak ve sancağın ana malzemesini oluşturması, bu yazıda öne sürülen fikirlerin de temelidir².

Türklerin bayrak (<batrak) dışında, *sancak*, *çalış*, *orungu-vurungu-vurgu*, *tanguk*, *tuğ*, *beçkem* / *perçem*, *yalav*, *monçuk* sözlerini "bayrak" anlamında kullandıkları, yazılı metinlerden anlaşılmaktadır. Köken ve anlam bilgisi açısından çözülmüş olan bayrak ve sancak sözleri³ ile *çal*-*vurmak*, *saplamak*" fiilinden türediği muhtemel *çalış* (*çal-ış*) ve *ur*-*vurmak*" fiilinden türediği açık olan *vurungu*, bu çalışmanın dışında tutulmuştur. *Tanguk*, *monçuk* ve *beçkem* ise ayrı çalışmaların konusudur.

* Yrd. Doç. Dr. Ege Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

¹ Türkçe *badrak*-*batrak*-*badruk* "bayrak" sözü, "ilk defa Eski Uygurca metinlerde, Sankritçe kökenli bazı alıntı sözlerle bir arada ve kötü ruhlarla karşı koruyucu zırhlar olarak geçer." (ED: 307).

² Paganizm telakkilerine göre, bu bayrakta koruyucu ruh (Moğ. *sülde*) bulunurdu. *Sülde*, Moğolcada hem "tuğ" ve "bayrak" hem "koruyucu ruh", hem de "saadet, refah" gibi anlamlara gelir (Köprülü 1944: 412).

³ *batır*- ve *sauç*-*saplamak*" fiillerinin bayrak < *badrak* ve *sancak* sözlerine kaynak oluşturmasına dair bkz. Deny 1966; Köprülü 1944.

Burada, Türklerce kutsal sayılan hayvanların kuyruk, tüy veya yelelerine ad olan sözlerden gelişerek “bayrak” anlamına ulaşan *tuğ* ve *yalav* sözleri incelenecektir. Bu sözlerin karşıladığı nesnelere tarihsel özgeçmişindeki üretiminde töz kuyrukları ve tüylerinin kullanılmasını çıkış noktası belirleyerek, bunların Türkçe olduğunu açıklamaya çalışacağız.

1. **Tuğ:** Türk dili ve kültüründe, sonradan “sancak” anlamını kazanacak *tug*⁴, Proto Türk kabilelerinden kabul edilen Çıtların ayinlerinde, tanrıları eğlendirmek amacıyla destan temsili dans gösterileri yapan oyuncuların ellerindeki kalkan veya balta eşliğindeki *yak* (*kotuz* “yabani sığır”⁵) kuyruğuyla ya da tüyler ve renkli şeritlerle süslü direklerin adıydı. (Esin 2001: 96, 122, 123). Buna göre, eski Türk inanç sisteminde tuğ, bir tören veya tapınma aletidir. Kamların tuğu, bir âsâ veya sopa üzerine bağlanmış at kıllarından oluşurdu. Bu sopa, aynı zamanda “kamlık rütbesi” idi. Ayrıca, kam ilahileri ve dualarında ruhlar da kişileştirilerek “tuğ sahibi” sayılırlardı. Eski Türk kültüründe büyüklüğün simgesi “tuğ sahibi” olma idi (Ögel 1991: 117). Türklerde *tug* olgusu, tarihsel açıdan kotuz başta olmak üzere, töz sayılan hayvanların (at, kurt, avcı kuşlar vb.) tüyleri, yelesi veya kuyruğunun kargı uçlarına bağlanarak dinsel törenlerde kullanılmasıyla başlar. Sonraları kağanlık simgesi haline gelen tuğ, tepesine yalnızca kotuz ya da at kuyruğu asılmış çıplak bir gönderden ibaret olmamıştır. Tuğlara, Türklerce töz kabul edilen hayvan motifleri işlenmiş kumaşlar da eklenmiştir. Çin yıllıklarında “Batı Türkleri tuğlarının tepesine dişi kurt başı asarlar. Kağanın muhafızlarına fu-li (böri=kurt) denir.” cümleleri kayıtlıdır (Chavannes 1903: 10). Kaşgarlı Mahmut, tuğların turuncu ve al renkli kumaşlardan yapıldığını, bunun uğur sayıldığını kaydeder. Cengiz Han’dan sonra tuğların başında şahin motifi görülür. Uygur kağanlarının tahta çıkışında kurt başı tuğ dikilir

⁴ *tug*, Türk tarihinde öncelikli olarak *küv* adı verilen davula bağlanan ve onunla birlikte dikilen dinsel içerikli bir semboldür (Esin 1985: 130). *Tuğ*ün davula bağlanması geleneğinin yanı sıra, alpın atının boynuna asılan bir koruyucu ulsım işlevi taşıdığı da bilinmektedir (Esin 2001: 146).

⁵ *Kotuz* (*kotoz*)’un “yaban öküzü” anlamı bugünkü Türk şivelerinde unutulmuş görülüyor: Uyg. *kotaz* “süs olarak takılan tüy demeti; kadınların süs için saçlarına taktıkları renkli başlık; tavus kuşu, tavuk vb. hayvanların başlarındaki tüyler, sorguç” Kzk. *kodas* aynı, Krg. *kotos* aynı. Özb. *kütas* aynı, Ttü. *kotaz- kotas-hotoz* aynı, Az., Tkm. *gotaz* aynı. Ayrıca bkz. TMEN III: 1501.

ve selamlanırdı⁶. Göktürk Devleti yıkıldıktan sonra Çin imparatorları, Türk beylerine, hatta Toharistan yabgusu gibi uzak ve eski Göktürk tâbilerine kurt başlı tuğ ile davul vermişlerdir (Ögel 1988: 2-3). Selçuklu, Osmanlı ve Akkoyunlu tarihiyle ilişkili metinlerde, at kuyruğu takılmış sancaklar *perçem*, *çalış* veya *tuğ* olarak adlandırılmıştır.

Tuğ, Türk dili ve kültüründe en eski zamanlardan beri son derece yaygın bir yer tuttuğu halde, bu söz bazı bilim adamları tarafından genellikle Çinceye yakıştırılmıştır: Menges, kelimenin muhtemel eski bir Çince alıntı (Çin. *dug* < *du* “bayrak”) olduğu fikrindedir (1968: 169). Räsänen, Türkçe *tuğu* Moğolca, Nanayca ve Korecedeki biçimlerle birleştirip zengin bir Altay dil ailesi verisi sunmasına rağmen Çince **duga* bağlar (1969: 496). Clauson, ünlü sözlüğünde kelimeyi “kağanlık arması” anlamıyla kaydeder. Temel olarak bir tür davul veya bayrak olduğunu belirtip erken çağlardaki anlamını belirlemenin zor olduğunu söyler. Kaşgarlı'nın verdiği “ipek flama” anlamından yola çıkarak, bunun Çinlilerden alınmış bir fikir (idea) olduğunun kesinliğini dile getirir. Geleneksel Türk bayrağının atın kuyruğu veya kıllarından yapılmasını belirlediği halde, Çince *tu* “arma; bayrak” sözünün Türkçeye girmiş biçimi olduğunun kuşkuyla yer bırakmadığını ifade eder (ED: 464). Gabain de bu kelimeyi, Çince *tu* < *d'uok* sözüne bağlar (1988: 302). Doerfer, kelimenin Türkçeye Çince'den geçtiğini söylemesine rağmen, bunun aksi yani Türkçeden Çinceye geçme ihtimali üzerinde de durur (TMEN II: 969). O. F. Sertkaya, kelimenin kökeni konusunda ziyade transkripsiyonu üzerine yazdığı makalesinde, Tibet harfli eski Türkçe bir metinde -o- ile yazılan bu sözün yazıçevriminin *tog* biçiminde yapılması gerektiği fikrindedir (1995: 223).

Kelimenin Türkçe olduğunu dile getiren araştırmacılar Eberhard (1947), Ögel (1988), Watson ve Granet'tir (Esin 1978: 37'den).

Tug sözü ilk kez, Ötüken Uygur Kağanlığı dönemine ait Şine-Usu ve Taryat yazıtında karşımıza çıkar: ...*üç tuglug türük bodunka yetünç ay tört yegirmike*... “üç tuğlu Türk halkına yedinci ayın on dördünde...” (Taryat D 7: Tekin 2004: 179); ...*ekinti ay altı yegirmike üç tuglug türk bodunug*... “ikinci

⁶ En eski Türk bayrakları motifinin *kurt=böri* olduğu konusunda bkz. Esin 1972.

ayın on altısında üç tuğlu Türk halkı...” (Árpád 2004: 299). ...*sü yorıym tedim tug taşkar erikli yelme eri kelti* “ordu yürüyün dedim tuğ dışarıya çıkarılırken ileri karakol adamı geldi.” (Moriyasu 1999: 179). Eski Türk çağından itibaren yazı dilinde görülen bu sözün, temel olarak egemenlik, devlet ve savaş simgesi olduğunu, bu satırlarda görmekteyiz.

Kaşgarlı Mahmut, “hakan yanında çalınan kös ve davul, nöbet davulu; tuğ, bayrak, sancak” anlamıyla kaydeder. *Tokuz tuglug han* “dokuz tuğlu han” açıklamasında, “Her ne kadar vilayeti çok, payesi yüksek olursa olsun tuğ dokuzdan fazla olamaz. Çünkü dokuz sayısı uğurlanır. Bu tuğlar, turuncu renkte ipekten veya kumaştan yapılır. Bunu da uğur sayarlar.” bilgisini verir (DLT-IV; DLT III, 127).

Karahanlı döneminde, *tuğ* sözünün, kökü kamlık geleneklerinde saklı olan *davulla (küv)* ilişkili anlamını korumasının yanında, devlet ve hükümdarlık simgesi durumunu sürdürdüğünü görmekteyiz. Kutadgu Bilig’de kelimenin kayıtlı olduğu beyitler, *tuğun üst düzey devlet yöneticilerinin belirtisi olduğunu göstermekle birlikte bulıt kökredi urdı nevbet tugı / yaşın yaşnadı tartı hakan tugı ve yaşık örledi yirde koptı toğı / yaka keldi aşnu tokuz al tugı* dizelerinden, göğe ait ilahî-semavî inanç kurgulamalarının XI. yüzyıl Türk kültüründe henüz silinmediği anlaşılır (KB: 86, 1036, 2553, 4893).

Oğuz Kağan Destanı’nda “gökyüzü çadır, güneş ise tuğ” şeklinde sembolleştirilerek, çadır tepesine veya çadır direklerine kuyrukların asıldığı eski bir Türk geleneğine telmih yapılır: *takı taluy takı müren, kün tug bolgıl, kök kurıkan* (OKD: 101). Bunun yansımaları, günümüzde Güneydoğu Anadolu bölgesi Türkmenlerinin çadırlarının tepesine diktikleri öküz kuyruklarında görülür (Ögel 1991: 147).

Tuğun çekirdek anlamı olan “tüy”ü, geç dönem Türkçe sözlüklerden *Lehçe-i Osmanide* görmekteyiz: “tuğ aslında kuyruk ve tüy mânâsına kutas kuyruğundan yapılan alem”. *Tug~tüg* ilişkisindeki Oğuz alanlı semantik belirlemeler, Türkiye Türkçesinde varlığını sürdürür: *tuğ* “bazı kuşların tepelerinde bulunan uzunca tüy; serpuşların ön tarafında takılan tüy veya püskül biçimindeki süs” (TS II). Türkiye Türkçesi ağızlarında *tuğdan* geliştiği açık olan *tuğlan* “kabarık saç” sözü de önemli bir veridir (DS X).

Kelime günümüz Türk lehçelerinde Tatar, Kazak, Kırgız, Uygur, Azeri, Özbek, Altay, Tuva alanlarında genel olarak “bayrak” anlamıyla saklanmış

olmakla birlikte⁷, arkaik anlam yalnızca Uygur Türkçesinde, kaydedilmiştir: Uyg. *tug* “kutsal bayrak (birisi hastalandığında, şaman, odanın ortasına kutsal olduğuna inanılan renkli bir bayrağı yerleştirir ve hasta kişiye bunu çevirtir); bayrak; arma” (UED). Kelime, Türkçeden bir çok komşu dile geçmiş (TMEN II: 969); bu geçişlerde çekirdek anlam Gürcüce *t’ugi* “at kuyruğu; belirti, alamet” ve Rumca *tuy* “at kuyruğu”nda korunmuştur. Bunlar, *tug~tüg* ilişkisine dair tezimizi güçlendiren veriler arasında yer almaktalar.

Etimoloji çalışmalarının ana hedefi, diller arasında büyük ölçüde ortak olan ses değişmelerini izlemek değil, bir toplumun önceki ve sonraki bilgi ilişkisini belirleyerek, dil yoluyla, o toplumun dil ve düşünce dünyasının haritasını çizmek; fotoğrafını çekmektir (Karaağaç 2002a: 189). *Tug* “tuğ, bayrak” ve *tüg* “tüy” sözleri, ön-art ünlü nöbetleşmesi (front/back alternation) temelindeki ses olayı ile oluşmuşlardır (Erdal 1991: 870)⁸. Dilcilikte *ilk/asli/kök biçim*, kayıtlı olan en eski biçim olarak kabul edilse de, bir dil unsurunun gerçek ilk biçimini yakalayabilmek, dil ile yazı arasındaki yaş farkı yüzünden asla mümkün değildir (Karaağaç 2002b: 19). Buna göre, ilk kez Ötügen Uygur Kağanlığı döneminde belgelenen *tug* ile ilk kez Koço Uygur döneminde belgelenen *tü~tüg*⁹ sözlerinin aslı olanı kolayca belirlenemez. Ancak başlangıçta bu sözlerden birinin “tüy, kıl” anlamı içerdiğini, sonraları kutsal değerler atfedilen hayvanların tüy demetlerinden imal edilen bayraklar için kullanıldığını söylemek yanlış

⁷ Tat. *tuv* “Eskiden Türk ve Moğol halklarında at kılından yapılan ve ortasında ay resmi bulunan bayrak; avcının kuşları kondurduğu ağaç” *tuv kiñeş* “askeri heyet”, *tuv küter* “hediyeler bağlanmış muzraklı bir sopayı kaldırıp saban toyu yarışlarının başladığını haber vermek” (TTAS). Tatarcada ünlünün Eski Türkçedeki dar-yuvarlak durumunu koruması, *tug* sözünün bir arkaizm olarak saklanması kaynaklanmaktadır. Kzk. *tu* “türlü renkte nesnelere yapılan uzun saplı bayrak” *Eñbek Kızı Tu ordeni* “Sosyalizme hizmet eden kişilere verilen ödül” (KzTTS); Krg. *tuu* “askeri bölüğün, birliğin, ülkenin veya bir topluluğun arması, bir veya birkaç renkli, üstüne yazısı ve süsleri olup bir sopaya takılan bez, bayrak; tuğ” (KTTS); Özb. *tug* “tuğ; bayrak”; Alt. *tü* “bayrak” (ATS); Tuv. *tuk* “bayrak” (T-RS).

Az. *tug* “eskiden padişahların, vezirlerin veya yüksek rütbeli kişilerin başlıklarına taktıkları tüy ve saçak şeklinde bezek; eskiden at kılından yapılan bayrak, genel olarak bayrak” (ATİL).

⁸ *ul* “haberci, casus; dil; haber, söz” ~ *til* “dil”, *çig* “sulak ve nemli yerlerde yetişen bitki, kamyş; kar yığını, çığ” ~ *çig* “çığ, nemli, ıslak; şebnem çiy”; *un* “can, ruh, cevher, madde, esas” ~ *tin* “aynı”; *bur* “bükmek” ~ *bür* “dürmek, katlamak” sözleri de ön-art ünlü nöbetleşmesi ile biçim ve anlam ayrılmasına uğramış söz örnekleri arasındadır.

⁹ Bkz. Irk Bitig 3. satır: *Tanınm tüsi* (Tekin 2005: 18).

olmayabilir. Böylelikle, başlangıçta tek biçimli olup “tüy” genel anlamı içeren bir unsurdan, *tüg*↔*tug* şeklinde biçim dallanmasının ve anlam ayrılmasının gerçekleştiğinden söz edilebilir. Bir başka ifadeyle fonetik varyasyon ve anlam nüansı peşpeşe gerçekleşerek bir dil unsurundan iki birim ortaya çıkmıştır denebilir.

Tug sözü, Eberhard’ın belirttiği gibi *tüg* “tüy” ile bağlantılıdır. Bunu *tug* sözünün yukarıda belirtilen tarihî ve modern Türk şiveleri örneklerindeki tüyle ilişkili anlamları desteklemektedir. Milattan sonraki Çin kaynakları, tuğun *kuyruk* ve *tüy*lerle süslenmiş bir bayrak olduğu hususunda birleşir. Ts’ai Yung (M.S. 133-192) gibi bazı Çin müellifleri ise, tuğlara yak öküzü kuyruğunun bağlandığından bahseder (Ögel 1988: 1-2). *Pei-wen yün fu* adlı klasik Çince sözlükte *tüg* sözünün “uçlarına kuş tüyleri veya öküz kuyruğu asılmış küçük bayrak”; “tüyle kaplanmış, yazıtlı küçük bayrak (M.S. 523)”; “arabanın soluna bağlanan ve böylece her yerden görülen tüylü bayrak” gibi tanımlarında *tüg* ile *tüyün* anlam ilişkisi açıktır¹⁰. Ortaya çıkan dil verileri, *tugun* Türkçe olduğunu ve *tüg* “tüy”le ilişkili bulunduğunu zikreden Eberhard’ın fikrini doğrulamaktadır. Eberhard, *tugun* her şekli, dolayısıyla *kotuz tuğu*, ilk olarak kuzey illerinde dikildiği için, *tug* sözünün Türkçe olduğunu belirterek *tüg* “tüy” ile ilişkilendirir. Ona göre, *tug*, kısmen Türk olan Chou (Çu) boylarının alametlerindedir (1947: 17, 33). Bu söz, Ögel’in özellikle altını çizdiği gibi, Çince Hun çağından sonra yeniden yazılan *Chou-li* gibi eski eserlerde görülür. Ögel, Hun İmparatorluğu’nun kuruluşu (M.Ö. 206) ile, *tüg* kelimesinin Çin’de daha çok kullanılmaya başladığını, tuğun yalnızca atlı kavimlere mahsus bir hakimiyet timsali, Çin’de ise mabet ve dinî merasimlerde koruyucu bir ruh sembolü olduğunu belirtir (1988: 1). Ayrıca, “göçebelerin Çin üzerindeki sürekli ve güçlü politik etkilerinden yola çıkarak düşünebiliriz ki, Çince **dug*, proto Türkçe **dug* (erken Türkçe **tug*) sözünden geliyor da olabilir.” hükmüne ulaşan Doerfer’in düşüncesi, Türk dili tarihinden çıkan yukarıdaki bulgular ışığında, kuşkuya yer bırakmadan kabul edilebilir.

¹⁰ *Pei-wen yün fu* adlı klasik Çince sözlükte *tüg* şu anlamlarla kayıtlıdır: «Uçlarına kuş tüyleri veya öküz kuyruğu asılmış küçük bayrak; ordunun ortasında giden, siyah ipekten yapılmış küçük bir bayrak; tüyle kaplanmış, yazıtlı küçük bayrak (M.S. 523); yelpaze; arabanın soluna bağlanan ve böylece her yerden görülen tüylü bayrak; Tibet öküzünün kuyruğu; bir ağırlık birimi (M.S. 133-192); (askeri işaret olarak) sülün kuyruğu; tuğlu bayraklar; rüzgar tuğu; kurban tuğu; tuğla sevk ve idare; dişi cennet kuşunun tüyü; zırh tuğu; tuğlu Çin valisi; ordunun en önündeki komutan tarafından taşınan bayrak » (Ögel 1991: 319’dan).

2. *yalav*: Çağatay kültür çevresinde mızrak ucuna takılan bayraklara verilen addır (Ögel 1991: 261). Ögel, Radloff'un verdiği bilgilere dayanarak kelimenin Kırgız alanında *calav* şeklini belirtip bu sözün "alev"le ilişkisi bulunduğunu belirtir. İhtiyat kaydıyla *yalavın yal* "yele"den türemiş olabileceğini de dikkati çeker (Ögel: 1991, 289, 291).

Eski Türk kültüründe bayrak bilgisine töz sayılan hayvanların tüy ve kuyruklarından ulaşıldığı *tug* maddesinde dikkati çekildi. Bu bakımdan, "bayrak" bilgisinin alt anlam tabakasında "alev"i barındırması mümkün görülmemektedir. At ve kotuz kuyruğu, at kuyruğu, at yelesi ve bazı töz kuşların tüyleri, tuğlarda kullanılan ana malzemedir. Dolayısıyla atın boynundaki kıl demetlerinin eski Türk dilinde adı olan *yal* "yele"¹¹ ile "bayrak" anlamını kazanan *yalavın* ilişkisini kurmak, dil ve kültür tarihi zemininde mümkündür. Buna dair en önemli ipucu, Kaşgarlı Mahmut'un sözlüğünde kayıtlı *yalıg* sözüdür. Kaşgarlı, bu sözle ilgili olarak "At yelesi. *Yal* dahi denir. Doğrusu *yıldır*." açıklamasını yapar (DLT III: 13). DLT'de kelimeyle ilgili, dönemi açısından geniş sayılabilecek bu bilgilere rağmen, Clauson, *yalıg* "yele" sözünü açıklarken "*yal* 'yele' ile *yalıg* eş eş anlamlı ve eş kaynaklı, fakat morfolojik olarak belirsiz; çünkü *-ıg* eki meçhul" hükmünde bulunur (ED: 924). Oysa Türkçenin sözcük türetme yolları, *yal*→*yalıg* oluşumuna birden fazla olanak tanır: 1. *Yalıg* sözü, kuruluş bakımından *ilig* "hükümdar" (<*il-lig*) ve *uluğ* "ulu" (<*ul-lug*) vb¹². ile karşılaştırmayı hak eden bir yapıdadır. 2. İsimden fiil yapım eki - I nın¹³ *yal-ı* "yelelenmek" fiil gövdesini oluşturduktan sonra, -G fiilden isim yapım ekiyle *yal-ıg* biçimini teşkil etmesi yadırgatıcı bir gelişme olmamalıdır¹⁴.

¹¹ *yal* "yele", modern Türk lehçelerinin hemen hemen hepsinde bazı ses değişmeleriyle yaygın olarak kullanılmaktadır: Az. *yal*; Tkm. *yäl*, Ttü. *yele*, Uyg. *yal*, Krç., Kzk. *jal*, Tat. *yal*, Özb. *yäl*, Tar. *yayl*, *yäl*, Tel. *d'al*, Alt. *cal*, Şor. *çal*; Hak. *çelin*, Tuv. *çel*, Küer. *jelek*, Yak. *siel*, Çuv. *silse* "yele". Bu sözle aynı aileden "ense" anlamlı unsurları da hatırlamak gerek: Kzk. *jelke* "yelenin uzadığı bölge, ense", Tar. *yelke* "yelenin uzadığı bölge, ense", Tuv. *çal* "yelenin uzadığı bölge, ense", Yak. *säl* "ense altındaki yağ tabakası". Bu aile Moğolcada *del* "yele; kalın ve sert kullar; bir dağ sırasının sivrilmiş zirvesi, kayalık zirve", *dalı* "kürek kemiği; falcılıkta kullanılan koyunun kürek kemiği", Kalmukçada *dälü* "yelenin uzadığı bölge, ense" şekillerindedir (Räsänen 1969: 181).

¹² Bu ekle ilgili geniş bilgi için bkz. Erdal 1991: 139-155.

¹³ *öl* "nem" →*öl-i* "nemlenmek; boş "boş, serbest" →*boş-u* "serbest bırakmak" isim kökleri ve fiil gövdeleri için bkz. Gabain 1988: 85

¹⁴ Eski Türk dili döneminde aynı yapıya *yıd* "koku" → *yıdı* "kokmak" → *yıdıg* "koku" vb. sözlerde rastlamaktayız (Erdal 1991: 218).

Radloff, kelimeyi *yalav*, Çağatayca “bayrak; sancak” olarak kaydeder (OSTN III/1: 155). *Abuşka Lugatı*’nde *yalav* “tolga üzerine dikilen sancak”, *Bedayü’l-Vasat*’tan bir örnekle açıklanır¹⁵ (AL: 397). Bugünkü Kıpçak lehçelerinden Tatarca ve Kazakçada kelime arkaik bir unsur olarak korunmuş ve Tatarca kanalıyla Çuvaşçaya da geçmiştir¹⁶: Tat. *yalav* “bayrak” (TTAS); Kzk. *jalav* “türlü renkte nesne ve sicimlerden yapılmış bayrak” ak *jalav* “barış sembolü bayrak”, *kara jalav* “yas ve acı sembolü bayrak”, *kızıl jalav* “kan renkli bayrak” (KzTTS); Çuv. *yalav* “bayrak; (giysilerde) kordela” (hasat şenliklerinde bayrak olarak adi baş örtüsü [serban] kullanılır) (ÇS: 205).

Eski Türkçe *yalıg* “yele”, kelime başı ünsüz gelişmeleri ve kelime sonu¹⁷ -ğ’ın süreklileşmesiyle Tatarca ve Çuvaşçada *yalav*, Kazakçada *jalav* biçimini kazanır; Batı Türkçesinde ise, son sesteki ön damak ünsüzünün erimesi ve y etkisiyle ünlülerinin ön damağa geçmesi sonucu *yele* biçimiyle sonuçlanır. Eş zamanlı olarak, kelimenin son sesi sedasızlaşarak *yelek* “okun tüyleri” şekline de girer¹⁸.

¹⁵ *Ot yalın dik çapsang semender berk-rü/Bir ’alem ol otga başıng üstide gülgün yalav* (AL: 397)

¹⁶ Eski Türkçe *yal* “yele” > *yalıg* “yele” > Tat., Çuv. *yalav*, Kzk. *jalav* “bayrak” sözünün ailesi, Sibiryâ Türk lehçe ve ağızlarında kamlık dönemden bu yana korunan anlam katmanlarıyla karşımıza çıkar: Alt. *calaga* “kılı; horoz ibiği” ~ *calama* “kurbanın yakınındaki iki kayın ağacı arasına çekilmiş beyaz ve kırmızı kurdeleli dar şerit; şaman tefinin sopa askısı” (ATS: 50); Tel. *d’alaga* “horoz ibiği” ~ *d’alama* “şaman davuluna bağlı sopa üstündeki ip, kumaş parçası vb.; şamanistik törenlerde kurban yerinin yakınındaki iki kayın ağacı arasına gerilen ve üzerinde kırmızı, beyaz renkte kumaş parçalarının bağlandığı kutsal ip” (TAS: 20); Hak. *çalama*, *çalañma* “şaman sicimleri veya bez parçaları”; Soy. *çala*, *çalama* “sicim, bez parçası”; Yak. *salama* “at kılından yapılmış sicim; kiris; kurban” (Räsänen 1969: 181). Yakutçadaki anlamla, “şaman ayinlerinde kullanılan kutsal ip”in ana malzemesinin “at kılı” olduğu ve upki *tuğ* gibi, *yalavın* alt anlam katmanında töz sayılan hayvanın tüy demetini, yelesini barındırdığı anlaşılmaktadır. Sibiryâ Türkçesindeki bu söz, aynı anlamla Moğolcada, anlam nüanslarıyla da Çeremisçede görülür: Moğ. *calaga* “püskül, tepelik; kuş ibiği; kalın ipekten yapılmış iplik” *calaga tuğın* “bayrağın saçakları”, *calama* “tanrıya adanmış atların yelesine, deve, koç ve tekelerin boyunlarına ve genellikle de atların kuyruğuna bağlanan beş farklı renkten oluşmuş şeritler. Bunlar aynı zamanda *obostada* bulunur” (MTS II); Çer. *yolva*, *d’olava*, *yalava* “püskül, saçak, bayrak” (Räsänen 1969: 181).

¹⁷ Sedalı ön ve arka damak ünsüzleri komşuluğundaki dar vokallerin genişlemesi Türkçede sıklıkla görülür: *ıgaç* “ağaç” ~ *agaç*; *kamug* “bütün, hepsi” ~ *kamag*; *yıgla* “ağlamak” ~ *agla*; *agır* “ağır” ~ *agar* vb.

¹⁸ *yelek* sözünün aynı dönemde (XIV-XV. yy) ön seste y > ç gelişmesinden kaynaklanan *çelek* biçimiyle de karşılaşmaktayız: *yelek* (~ *çelek*) “kuş kanadındaki kalemlî tüy; okun tüyleri” (TTS VI): *Şol uçucı kuşlarıki Hakk Ta’ala anları nite yaratmışdır ve ol kanatlardan ve çeleklerden nite düzmişdür* (TELT XIV-XV. yy); *şahin çeleksiz olmaz* (HB, XV. yy);

Göktürk döneminde bilhassa taşlar üzerine çizilen atların yeleleri dışı bir şekilde yapılıyordu. Bunlar Kudırge, Orhun, Tula bölgesinde ve Kırgızistan'daki kaya resimlerinde görülür (Ögel 1991: 163). 1959'da Okladnikov tarafından yayımlanan Kurıkanlara ait kaya resimlerinde atların yeleleri tarak ağzına benzer bir şekilde süslenmiş ve boyunlarına püsküller asılmıştır¹⁹. Bu tarak şeklindeki at yelelerine, Altaylardaki Göktürk, Kırgız kültür çevrelerinde rastlandığı gibi, Çin'de Hunları tasvir eden kabartmalardaki at yelelerinde de görülür. Kırım hanlarının armasının ve bugünkü Kırım bayrağının kökleri, muhtemelen tarak biçimindeki bu at yelelerine uzanmaktadır²⁰.

Tug ve *yalav* sözleri, Türk kültüründe bayrak bilgisine töz sayılan hayvanların tüy ve kuyruklarından ulaşıldığını göstermektedir. Türklerce töz kabul edilen kotuz, at, kurt ve bazı kuş türlerinin tüy veya kuyrukları bayrağın ana malzemesini oluşturmuştur. Milattan önceki dönemlerde, kargı uçlarına bağlanan bu tüyler, eski inançlara ait tören ve ayinlerde, tılsımlı ve koruyucu birer nesne olarak algılanmıştır. Bu nesnelere, sonraları, *alp* ve *bahadır* ve *kağan*ların kahramanlık belgüleri sayılmış; devlet olgusu ve kavramı güçlendikçe kağanın kişisel belgüleri, devleti kapsayan yüksek hakimiyetin simgesi haline gelmiştir. Nihayet, ulusal iradenin tecellisinden doğan daha yeni devlet yapılanmalarında, yalnız devlet hakimiyetinin değil, ulusal varlığın da simgesi olmuştur.

¹⁹ Atın boynuna asılan püsküller, *monçuk* olarak adlandırılırdı. *Monçukun*, Türk kültüründe "bayrak" anlamı kazanmış sözlerden biri olması dikkat çekicidir.

²⁰ Kırım hanlarının sembolü olan *tarak tamga*nın kökeni üzerine türlü rivayetler vardır. Bunlar hakkında bkz. Yalkın Bektöre, "Kırım Bayrağı", <http://www.vatankirim.net/tamga.htm>

KAYNAKLAR VE KAYNAK KISALTMALARI

- Abuşka Lugati* (Haz. Besim Atalay), Ankara 1970 (=AL).
- Ahmet Vefik Paşa, *Lehçe-i Osmani* (Haz. Recep Toparlı), TDK Yay., Ankara.
- Altayca-Türkçe Sözlük* (Haz. Emine Gürsoy Naskali-Muvaffak Duranlı), TDK Yay., Ankara 1999 (=ATS).
- An Uyghur-English Dictionary* (by Henry G. Schwarz), Washington 1992 (=UED).
- Arat, Reşit Rahmeti (1979). *Yusuf Has Hacib, Kutadgu Bilig III İndeks* (Yay. K. Eraslan-O.F. Sertkaya-N.Yüce), İstanbul. (=KB)
- Árpád, Berta (2004). *Szavaimat jól Halljato. Türk és Ujgur Rovásirásos Emlékek Kritikai Kiadása*, Szeged.
- Bang, W.- Rahmeti, G.R. (1987). "Oğuz Kağan Destanı": Reşit Rahmeti Arat. *Makaleler*. Cilt I, TKAE Yayınları, Ankara (=OKD).
- Azerbaycan tilinin izahlı lügeti*, 4 t., Bakı-Elm 1987 (=ATİL).
- Chavannes, E. (1903). *Documents sur les Tou-kiue (Turks)*, Librairie d'Amérique et d'Orient.
- Clauson, Sir Gerard (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish*, Oxford (=ED).
- Codex Cumanicus* (Ed. Geza Kuun), Budapest 1981 (=CC).
- Dede Korkut Kitabı I-II* (Haz.. Muharrem Ergin), TDK yay., Ankara 1994.
- Deny, Jean (1966). "Sancak", *İslam Ansiklopedisi*; X. c., MEB Yay., İstanbul, 186-189.
- Derleme Sözlüğü*, X. cilt, TDK Yay., Ankara 1978 (=DS).
- Divanü Lûgat-it-Türk Tercümesi* (Çev. Besim Atalay), 4 cilt, Ankara 1999 (=DLT).
- Doerfer, Gerhard (1963-1975). *Türkische und mongolische Elemente im Neupersischen*, Wiesbaden, Franz Steiner Verlag (=TMEN).
- Drevnetyurskiy slovar* (Red. V.M. Nadelyayev, D.M. Nasilov, E.R. Tenişev, A.M. Şerbak), Leningrad 1969.
- Eberhard, Wolfram (1968). *The Local Cultures of South and East China*, (Translated by Alide Eberhard), Leiden-Brill.

- _____, (1947). *Çin Tarihi*, TTK Yayınları, Ankara.
- Erdal, M. (1991). Erdal, Marcel, *Old Turkic Word Formation*, vol. I-II, Wiesbaden.
- Esin, Emel (1972). "Tös and Moncuk, Notes on Turkish Flag-Pole Finials", *Central Asiatic Journal*, v. XVI/1, Wiesbaden, 14-36.
- _____, (1978). *İslamiyetten Önceki Türk Kültür Tarihi ve İslama Giriş, Türk Kültür Tarihinin Erken Çağları Üzerine Araştırmalar*, İstanbul Üniversitesi. Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul.
- _____, (1985). "Kotuz, İkinci Kök-Türk Sülalesinin 'Tamga'sı", *Erdem*, c. I, s. I, Ankara, 125-147.
- _____, (2001). *Türk Kozmolojisine Giriş*, Kabalıcı Yay., İstanbul.
- _____, (2004). *Türk Sanatında İkonografik Motifler*, Kabalıcı Yay., İstanbul.
- Gabain, A. M. Von (1988). *Eski Türkçenin Grameri*, TDK Yay., Ankara.
- İbnü Mühenna Lugati* (Aptullah Battal), İstanbul 1934.
- İnan, Abdülkadir (1987). "Ongon ve Tös Kelimeleri Hakkında", *Makaleler ve İncelemeler*, II. Baskı, TTK Yayınları, Ankara, 268-273
- Kafesoğlu, İbrahim (1995). *Türk Milli Kültürü*, İstanbul.
- Karaağaç, Günay (2002a). "Türkçe Çoban Dili mi Çiftçi Dili mi?": *Dil, Tarih ve İnsan*, Ankara, 149-192.
- Karaağaç, Günay (2002b). "Dilcilikte İlk Şekil ve Doğru-Yanlış Kavramı": *Dil, Tarih ve İnsan*, Ankara, 15-23.
- Kazak tiliniñ tüsindirme sözdigi*, 10 t., Almatı 1974-1986 (=KzTTS).
- Kıpçak Türkçesi Sözlüğü* (Haz. R. Toparlı-H. Vural-R. Karaatlı), TDK Yay., Ankara 2003 (=KTS).
- Kırgız tilinin tüşündürmө sözdüğü* (red. E. Abduldayev-D. İsayev), Frunze 1969 (=KTTS).
- Köprülü, M. Fuad (1944). "Bayrak", *İslam Ansiklopedisi*, II. Cilt, MEB Yay., İstanbul, 401-420.
- Lessing, Ferdinand D. (2003). *Moğolca-Türkçe Sözlük* (Çev. Günay Karaağaç), II cilt, TDK Yay., Ankara (=MTS).
- Menges, Karl H. (1968). *The Turkic Languages and Peoples*, Otto Harrosowitz, Wiesbaden.
- Moriyasu, Takao (1999). "Site and Inscription of şine-Usu": *Provisional Report of Researches on Historical Sites and Inscriptions in Mongolia*

- from 1996 to 1998, Tokyo, The Society of Central Asian Studies, 177-195.
- Mütercim Asım Efendi, *Burhân-ı Katı* (Haz. Mürsel Öztürk-Derya Örs), TDK Yay., Ankara 2000.
- Orışsa-Kazakşa sözdik*, 2 t., Almatı 1978-1981.
- Ögel, Bahaeddin (1988). "Tuğ", *İslam Ansiklopedisi*, 12/2. cilt, MEB Yay., İstanbul, 1-5.
- _____, (1991). *İslamiyetten Önce Türk Kültür Tarihi*, Ankara.
- _____, (1991). *Türk Kültür Tarihine Giriş 6*, Ankara.
- Özbek tulinig izahlı lugatu*, II t., (red. Z.M. Marufov), Moskva 1981.
- Paasonen, H (1950). *Çuvaş Sözlüğü*, TDK Yay., İstanbul (=ÇS).
- Radlov, V.V. (1893-1911), *Opit slovarya Tyurskih Nareçiy*, 8 t. , St. Petersburg (=OSTN).
- Räsänen, Martti (1969). *Versuch eines Etymologischen Wörterbuchs der türksprachen*, Helsinki.
- Ryumina-Sırkaşeva, L.T - Kuçığaşeva, N.A. (2000). *Teleüt Ağzı Sözlüğü* (Çev. Ş. H. Akalın, C. Turgunbayev), TDK Yay, Ankara (=TAS).
- Sertkaya, O.F. (1995). "Eski Türkçe TWQ ~ TWWQ ~ TOG ~ TOOG "tuğ" Kelimesi Üzerine": *Göktürk Tarihinin Meseleleri*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Ankara, 217-223.
- Steingass, F. (1977). *Persian-English Dictionary*, London, Henley and Boston.
- Tarama Sözlüğü I-VI*, TDK Yayınları, 3. Baskı, 1995-1996 (=TTS).
- Tatar télénéñ añlatmah süzlégé*, IIIt., Kazan 1877-1981 (=TTAS).
- Tekin, T. (2004). "Kuzey Moğolistan'da Yeni Bir Uygur Anıtı: Taryat (Terhin) Kitabesi": *Makaleler II Tarihi Türk Yazı Dilleri* (Yayıma Hazırlayanlar: Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Öncü Kitap, Ankara, 170-226.
- _____, (2004). *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, (Editör: Emine Yılmaz-Nurettin Demir), Öncü Kitabevi, Ankara.
- Toparlı, Recep (2000). *Ahmet Vefik Paşa, Lehçe-i Osmani*, TDK Yay., Ankara.
- Türkçe Sözlük*, II cilt, TDK Yay., Ankara 1998 (=TS).

KISALTMALAR

- Al̇ : Aks-el İreb Bkz. TTS VI.
Alt. : Altay Türkçesi
Çer. : Çeremisçe
Çin. : Çince
Çuv. : Çuvaşça
Hak. : Hakaşça
HB : Velâyetnâme-i Hacı Bektaş Bkz.TTS VI
Kzk. : Kazakça
Krg. : Kırgızca
Moğ. : Moğolca
Özb. : Özbekçe
Soy. : Soyonca
Tat. : Tatarca
Tel. : Teleüt
TELT : Tefsir-i Ebilleys Tercümesi Bkz. TTS VI
Tkm. : Türkmence
Ttü. : Türkiye Türkçesi
Uyg. : Uygurca
Yak. : Yakutça

